

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAT

Dr. Selim KAYA

KSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ÖZET

Büyük Selçuklu Sultanları hem dini hem de siyasi sebeplerle Bağdat'a hakim olmak ve İslam dünyası için çok önemli olan Bağdat'ta Selçuklu hakimiyetini devamlı kılmak için çalışmışlardır. Büyük Selçukluların Bağdat'a yönelik faaliyetleri Şii Büveyhîlerin yıkılmasını, çökmekte olan Abbasi hilafetinin de ayakta kalmasını sağlamıştır. Bağdat'ın ilim, sanat ve ticaret merkezi konumu Büyük Selçuklular tarafından geliştirilerek devam ettirilmiş ve şehir imar edilerek bayındır hale getirilmiştir.

Anahtar Kelime: Selçuklu, Bağdat, Abbasi.

THE CITY OF BAGHDAD DURING THE GREAT SELJUKS' PERİOD

ABSTRACT

The sultans of the Great Seljuks had always wanted to dominate the city of Baghdad for religious and political reasons as this city was very important for the Islamic world. The sultans of the Great Seljuks also protected Baghdad from the attacks of Shiite Buyehids and thus saved the Abbasid Caliphate from decay. The Seljuks continued to develop trade and commerce in the city and it was reconstructed by them.

Key words: Seljuks, Baghdad, Abbasid.

Abbâsî Halifesi Ebu Cafer el-Mansur (754-775) tarafından 762 yılında inşasına başlanılan ve bir yıl sonra hilâfet merkezi ilân edilen Bağdat şehri, 766 yılında Abbâsî Devleti'nin başkenti oldu. Bu devleti sembolize eden, sağlamlığı ve yerleşim planı ile büyük bir kaleyi andıran şehir, Abbâsîlerin yıkılışına kadar hem hilâfet hem de devlet merkezi olarak önemini korudu.

Abbâsî Devleti'nin (55 senelik bir zaman dilimi hariç) beş asır hâkimiyetinde kalan Bağdat şehri, fikrî ve ilmî hayatın geliştiği bir kültür merkezi, Ortadoğu'nun birinci derecede ticaret merkezi, ayrıca coğrafi büyüklük ve ekonomik zenginlik bakımından olduğu kadar siyasî açıdan da o zamanki şehirlerin en önemlisi idi.¹

Bağdat şehrinin kuruluşunda, halifenin siyasî ve iktisadî işler danışmanı² olan Hammad et-Türkî isimli bir Türk de aktif görev almıştı. Zaman içinde ortaya çıkan siyasî ve sosyal gelişmelerin de etkisiyle başlayan ikili ilişkiler sonrası Türkler Abbâsî Devleti içinde nüfûz kazandı. Türklerin Sünnî inancı benimsemiş olmaları, kahramanlıkları, yiğitlik, mertlik ve güvenilirlikleri, idarî işlerdeki kabiliyetleri, devlet ve toprak kutsiyeti geleneği ile yetişmiş olup bu hususta her türlü fedakârlığı göstermeleri onların tercih edilmesinde önemli bir etken oldu. Araplara ve İranlılara güvenmeyen halifelerin Türklere destek almasının neredeyse

¹ M.Streck, "Bağdat", İA, II, 197.

² Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 76-78, 299.

bir devlet politikası haline gelmesiyle, Türklerin Abbâsî yönetimindeki ağırlığı daha da arttı. Ancak Türklerin kendi kimlikleri ile bölge siyaseti içinde faal bir şekilde etkin olmaları Büyük Selçuklular döneminde mümkün oldu.

Selçukluların Abbâsîlerle ilk yakınlaşmaları Tuğrul Bey'in Nişabur'u fethi sonrası başladı. Horasan'da siyaset sahnesine çıkan Tuğrul Bey'in faaliyetlerini ilgi ile takip eden Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah (1031-1075) elçi göndererek Tuğrul Bey'den elde ettiği zaferler sonrası yağma, katil ve tahrip yapmak yerine imar faaliyetlerinde bulunmasını istedi.³ Tuğrul Bey de bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halifeye bir elçi göndererek isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Dandanakan Savaşı (1040) sonrası da halifeye bir fetihnâme gönderdi. Selçuklu-Abbâsî siyasî ilişkilerinin ilk başlangıcını oluşturan bu fetihnâmede⁴, Tuğrul Bey hem Selçukluların halifeye duydukları saygı ve bağlılıklarını bildirmiş hem de birçok devletin artık Selçukluların himâyesini istediklerini belirterek, Abbâsî Devleti'nin de Selçuklu himâyesine girmesinin faydalı olacağını îmâ etmişti. Tuğrul Bey Rey şehrine yerleştikten sonra halife ile arasındaki karşılıklı mektuplaşmalar daha da sıklaştı. Bu durum sonrası halife Selçuklu Devleti'ni siyasî bir teşekkül olarak fiilen tanıdı ve meşruluğunu tasdik etti.

Tuğrul Bey'in 1051'de İsfahan'ı sonra Huzistan'ı fethi ile Selçuklu Devleti sınırları Bağdat'a yaklaştı. Bu durum sonrası Türkistan'dan gelen yurtsuz Oğuzların Irak bölgesinde⁵ çok kesif bir şekilde yığılmalarından rahatsız olan bölge halkı da Bağdat'a doğru kaçtı. Gelişmeler mahallî Arap emîrlerini huzursuz etti. Halife Kâim Biemrillah'ın Oğuzlardan şikayetçi olması üzerine Tuğrul Bey, Bağdat ve çevresinde taşkınlıkta bulunmamaları ve yağma yapmamaları için Oğuzlar'ı uyardı.

Selçuklu Devleti'nin sınırları genişlediği ve Bağdat'a yaklaştığı nisbette şehre hâkim Şîî inançlı Büveyhîler'in⁶ de huzursuzluğu artıyordu. Büveyhîlerden önce Bağdat'ta Şîî topluluğu yok denecek kadar azdı. Şehirde çıkan karışıklıklara, ahlâkı çok defa kuvvet kullanarak düzeltmeye çalışan Sünnî Hanbelî mezhebi mensupları sebep olurdu. Büveyhîler zamanında Bağdat'ta pek çok Şîî merkezleri oluşmasından sonra şehirdeki mezhep ihtilâfları daha da artmış, şehirde Sünnî-Şîî mücadelesi şiddetlenmiş, bu sebeple ortaya çıkan olaylar da birçok insan yaşamını yitirmişti. Sünnîler ile Şîîler arasındaki mezhep kavgalarının çoğalmasına ve ölümlerdeki artışa alışan halk bu durumu olağan olaylar olarak görür hale gelmişti. Bundan başka Bağdat'ta, her geçen gün daha da şiddetlenen Türk-Deylem mücadeleleri ile asayiş ortadan kalkmış, yol, çarşı ve pazar yerlerinde soygun ve yağmalar da artmıştı.⁷

Abbâsî hükûmeti Bağdat şehrindeki mezhep kavgalarına müdâhale ederek asayiş sağlamakta âciz kalıyordu. Halife el-Kâim Biemrillah, hem Büveyhîlerin hem de Arslan

³ M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, s. 34-35.

⁴ Reşîdüddin *Câmiu't-Tevârih*, (nşr Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1960, c. II, cüz. V, s. 15; Râvendî, *Rahat'us-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1957, c. I, s. 101-102; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Türkçe terc. Ö.Rıza Doğrul), TTK yay., Ankara 1987, c. I, s. 299.

⁵ Irak bölgesi ile Bağdat ve çevresi kastedilmektedir. Onuncu yüzyıl sonrası tarihî kaynakların birçoğunda coğrafi ad olarak Bağdat ve Basra şehirleri Irak; Musul ve çevresi ise el-Cezîre adları ile zikredilmiştir. Selçuklu dönemi kaynaklarının bazılarında da Dicle Nehri'nin doğusundan İran'ın dağlık kesimlerine kadar olan bölgeye Irak-ı Acem; diğer kısımlara Irak-ı Arap denildiği de olmuştur. Irak'ın siyasî coğrafyayı temsil eden bir kavram olarak kullanılması Osmanlılar dönemindedir. Dolayısıyla Osmanlı öncesi dönem için Irak adı, orada yaşayan halkın kendi ülkesini tanımlayan veya bir devletin topraklarını ve sınırlarını belirleyen bir kavram olmaktan daha çok Bağdat ve çevresi ile Basra şehri içine alan bir bölge adı olarak kullanılmıştır.

⁶ Irak ve İran'da 932-1062 yılları arasında hüküm süren, kuruluşundan yıkılışına kadar sosyal, ırkî ve dinî bağlarla birbirlerine bağlı askerî bir güç olan Deylem asıllı bu hanedan hakkında geniş bilgi için bkz: K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA.*, II, 843 vd.; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-499.

⁷ Hüseyin Emin, *Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat 1965, s. 57.

Besâsîrî'nin baskısı altında idi⁸ ve siyâsî iktidarı yoktu. Büveyhî hükümdarlarının sonuncusu el-Melikürrahim Husrev Fîrûz'un kumandanı iken Bağdat askerî valiliğine kadar yükselen daha sonra da halifenin veziri olan Türk asıllı Besâsîrî, Şîî inançlı Mısır-Fâtîmîleri ile işbirliği içinde⁹ Abbâsî hilâfeti aleyhine faaliyet gösteriyordu. Fâtîmîlerin destek ve yardımını gören Büveyhîler de, Bağdat'ta Şîî propagandaları organize ediyor, mezhep çatışmalarını körüklüyor, İslâm dünyasının halifesini zor durumda bırakan icraatlarda bulunuyorlardı. Bu dönemde Bağdat, hem Besâsîrî'nin menfî faaliyetleri hem de Büveyhîlerin desteklediği mezhep ihtilâfları sebebiyle halk arasında çıkan karışıklık ve kavgalarla asayişin bozulmasından ve ayyârların çapulculuklarından çok zarar gördü.¹⁰

Bağdat'ta meydana gelen ve bütün İslâm dünyasını tedirgin eden bu duruma son verecek bir kurtarıcı güç, dört gözle beklenir olmuştu. Gazneliler Devleti Sultanı Mahmud (998-1030) İran çevresine düzenlediği bir seferde, Büveyhîlerin Rey'deki koluna ağır bir darbe indirmiş ve Rey şehrini ele geçirdikten sonra bölgede karışıklıklara sebep olan Bâtınîleri takip ederek cezalandırmış ise de o, daha çok Hindistan taraflarında fetih harekâtı ile meşgul olduğundan Büveyhîlerin diğer kolunun hâkimiyetindeki Kirman üzerine bir ordu gönderememişti.¹¹ Bu sebeple Sultan Mahmud Büveyhîleri ortadan kaldırıp meseleyi kesin bir çözüme kavuşturamamıştı.

Büveyhîlerin tahrîki ve mezhep ihtilâflarının da etkisiyle Bağdat'ta her geçen gün yaşamın daha da zorlaşması, ayrıca Besâsîrî'nin nüfûzunun ve zulüm halini alan icraatlarının artması üzerine, Vezir İbnü'l Müslime, Halife el-Kâim Biemrillah'ı devletin içinde bulunduğu güç durumdan kurtulabilmesi için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemeye iknâ etti. Büveyhîlerin baskısından ve tahakkümünden bıkmış (usanmış) olan halife de, Selçukluların müdahalesi ile ülkesindeki bu kötü durumun son bulacağını, bu şekilde hem genişleyen Fâtîmî hâkimiyetine engel olunulabileceğini hem de Bağdat'ta asayişin sağlanabileceğini anlamıştı. Bu sebeple halife, Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek içinde bulunduğu zor durumdan kendisini ve devletini kurtarması için yardımını istedi.¹² Bu durum Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Abbâsî halifesi ve onun vezirinin, büyük bir devlet haline gelen Sünnî inançlı Selçuklularla işbirliğine başlamaları ile Bağdat'ta hava büsbütün gerginleşti. Besâsîrî, Selçuklu taraftarı olmakla suçladığı halifenin adamlarına çeşitli cezalar vermeye hatta onları basit suçlamalarla öldürmeye başladı. Ayrıca Sünnî İslâm inancını yıkmaya çalışan Fâtîmî Halifesi ile işbirliğini arttırarak Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlerine hız verdi. Hatta gizlemeksizin açıktan Abbâsîler aleyhine çalışmaya başladı. Diğer taraftan

⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb*, (nşr. Ali Sevim), *Kamal al-Din İbn al-Adim, Buğyat at-Talab fî Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*, TTK Yay., Ankara 1976, s. 62-65; Hüseyinî, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc. Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999, s. 13.

⁹ Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, Beyrut 1931, c. I, s. 58, 66; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 63.

¹⁰ Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, I, 38, 46, 73-80; Krş. Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdat", *DİA*, IV, 430.

¹¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 42-44.

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Haydarabad 1357, c. VIII, s. 163; a.mlf., *Menâkıb-ü Bağdat*, Bağdat 1342, s. 29; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, (Türkçe terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 18; Ravendî, *Rahat'us-Sudûr*, I, 107; Krş: Köymen, *a.g.e.*, s. 37. Halifenin gönderdiği mektubun çok etkili olmadığını kaydeden Bundarî, (*Zübdetü'n-Nusra*, s. 13) ve Ravendî, (*Rahatu's-sudûr*, I, 103) ; Tuğrul Bey'in, halifenin elçisinin devamlı ısrar ve ricası üzerine Bağdat'a gitmeye karar verdiğini belirtirlerse de, Tuğrul Bey sadece elçinin ısrarı ile hareket etmiş olamaz. Her iki kaynaktan zikredilen bu husus, Tuğrul Bey'i Bağdat seferine teşvik eden küçük etkenlerden birisi olabilir. Ayrıca Ravendî bu konuda bilgi verirken Tuğrul Bey'in işlerinin yoğunluğu sebebiyle halifenin gönderdiği elçinin üç yıl Rey'de beklemek zorunda kaldığını belirtir ki bu kadar uzun bir süre bir elçinin beklemesinin veya bekletilmesinin mümkün olabileceğini zannetmiyoruz.

Büveyhî hükümdarı el-Melikürrahim Husrev Firuz da Şiraz bölgesini istilâ ederek Tuğrul Bey nâmına okunan hutbeyi kendi adına çevirdi.¹³

Tuğrul Bey, Bağdat'taki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Büveyhîlerden destek alan Şiîlerin menfî propagandalarını arttırmaları hatta Besâsîrî'nin halifenin en önemli destekçisi olan Vezir İbnü'l-Müslime'nin adamlarını öldürmesi, Büveyhîlerin baskılarından bunalan halifenin ısrarla yardım istemesi, Bağdat'taki dinî ve sosyal gelişmelerden başka bölgedeki siyasî gelişmeler ve yapılanmalar üzerine Tuğrul Bey Bağdat'a sefer düzenlemeye karar verdi. Böyle bir seferin düzenlenmesi zorunluluk haline gelmişti. Çünkü Selçuklu Devleti'nin önemli bir şehri olan Horasan yolu Bağdat'tan geçmekte, kervan yolları bu şehirde kesişmekteydi. Bundan başka Bağdat, iklimi ve ekonomik imkânları, coğrafi ve askerî açıdan elverişli konumu ile ayrıca hilâfet merkezi olması sebebiyle Selçuklu Devleti'nin de önem verdiği bir şehirdi. Ayrıca Tuğrul Bey, Bağdat seferi ile müfrit Şiîlerin menfî faaliyetlerini ve Mısır Fâtimî Halifeliği'nin bölgedeki hâkimiyetini ortadan kaldırmak ve Sünnî halifelik ile Selçuklu saltanatını birleştirip İslâm dünyasına hâkim olmak düşüncesindeydi. Tuğrul Bey'in bu kararı, hareketi sırasında, bizzat kendi mektubunda da ifade ediliyordu. Bu mektubunda: "İslâm'a hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek, âsîleri cezalandırmak ve Mısır-Suriye şaşkınları (Şiî Fâtimîler) ile savaşmak arzusunda" bulunduğunu ifade etmekteydi.¹⁴ Tuğrul Bey, mektubunda belirttiği hususları gerçekleştirmekle İslâm inancının bozuk fikirlerden arındırılarak gerçek saf halinin devam etmesine önemli bir katkıda bulunacaktı. Ayrıca o, Bağdat seferi sonrası İslâm dünyası için büyük bir önemi olan Hac yolunu tamir ettirerek Müslümanların sevgisini kazanmak ve İslâm dünyasına liderlik yapacak liyâkate sahip olduğunu göstermek istiyordu.

Bağdat'a düzenleyeceği sefer öncesi Tuğrul Bey, Türk asıllı Besâsîrî'yi ve şehirdeki Türk askerlerini Selçuklu tarafına geçmeleri için iknâ etmeye çalıştı, onlara mektuplar yazarak vaatlerde bulundu. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra da sefere çıktı. Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaşmakta olduğu haberi, Büveyhî hükümdarı el-Melikürrahim ile Arslan Besâsîrî'yi telâşa düşürdü. Bu durum şehirdeki Şiî halk üzerinde de büyük bir korku meydana getirdi. Diğer taraftan Tuğrul Bey'in Bağdat'a doğru geliyor olmasına çok sevinen halife, Cuma günü hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını emretti.¹⁵

Tuğrul Bey'in 18 Aralık 1055 tarihinde ordusuyla Bağdat önlerine gelmesi üzerine, Mısır'ı (Fâtimîleri) durumdan haberdar eden Besâsîrî şehirden uzaklaşarak kuzeye doğru Dicle'den yukarı kaçtı. Bağdat dışında ordugâh kuran Tuğrul Bey, halifenin veziri, kadılar ve Büveyhî hükümdarının beyleri tarafından büyük bir törenle karşılandı. el-Melikürrahim de, halifenin tavsiyelerine uyarak Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Daha sonraki günlerde Selçuklu askerleri ihtiyaçlarını karşılamak için Bağdat'a girip alışveriş yaptılar. Fakat birkaç gün sonra Selçuklu askerlerine saldırılması sonrası gelişen olaylar büyüdü ve kalabalık bir Şiî halk-asker kitlesi Selçuklu ordugâhına doğru yürüdü. Ancak Selçuklu ordusu isyancıları etkisiz duruma getirdi. Şehirdeki Şiî mahalleleri de kontrol altına alındı. Bu olaylar olurken Bağdat'da kalmış olan taraftarları kaçarak Besâsîrî'nin yanına gittiler. Selçuklu ordusuna karşı yapılan bu davranışa çok öfkelenen Tuğrul Bey, halifeye haber göndererek "sana hürmetim olmasa idi bütün Bağdat halkını kılıçtan geçirir ve şehri yıkardım" dedi. 25 Aralık 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Bey şehirdeki Selçuklu aleyhtarı isyanın sorumlusu olarak düşündüğü el-Melikürrahim ve yakınlarını hapsedip Şiî politika yapmakta olan Büveyhî Devleti'ne son

¹³ Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, I, 71, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (Türkçe terc. Abdülkerim Özeydin), *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul Tarihsiz, c. IX, s. 456-457, 461; Krş: Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergah Yay., İstanbul 1980, s. 132.

¹⁴ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 462; Krş: Köymen, *a.g.e.*, s. 37; Emin, *a.g.e.*, s. 58; Turan, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 463; Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 132-133.

verdi.¹⁶ Tuğrul Bey'in bu icraatı ile Bağdat'ta ve çevresinde Büveyhoğullarının bir yüzyılı aşan hâkimiyet dönemi sona erdi. Hilâfet topraklarında Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Tuğrul Bey'in Bağdat seferi ile Türklerin Irak'ta asırlarca sürecek siyasî ve etnik varlığının da temeli de atılmış oldu.

Bağdat'ta yönetimi uhdesine alan Tuğrul Bey, hükümet sarayına yerleşti ve devlet işlerini düzene koydu. Şehirdeki isyandan sonra kaçan veya esir edilen Şiilerin mallarına el konuldu, Selçuklu askerleri onların evlerine yerleştirildi. Tuğrul Bey, Emîr Aytekin Süleymani'yi Bağdat Şahneliğine tayin etti ve kendi adına para bastırıldı.¹⁷ İdarî icraatlardan sonra Bağdat'ta imar işlerine girişen Tuğrul Bey, şehrin doğusunda, Dicle kenarında kendisi için bir saltanat şehri inşasına başladı. Eski mahalleleri yıktırıp yerine saray, cami, çarşılar, hamamlar yaptırdı. Bağdat'ı âdetâ ikinci başkenti yaptı. Çağrı Bey'in kızı ve kendisinin de yeğeni olan Hatice Arslan Hatun'u Abbâsî Halifesi ile evlendirdi. Böylece iki hanedan arasındaki siyasî birliktelik akrabalık bağı ile de kuvvetlendirildi.¹⁸

Bağdat'ta 13 ay kalan Tuğrul Bey, 1057'de el-Cezîre'nin en önemli şehirlerinden birisi olan Musul'a hareket etti. Kuzey Irak'ı da Şiilerden temizledi. Besâsîrî Mısır'a kaçtı. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yinal'ı Musul valiliğine tayin ederek Bağdat'a döndü. Halife, Tuğrul Bey'i yanında bulunan ikinci tahta oturttu. Şiileri etkisiz hale getirerek Sünnî İslâm dünyasına yaptığı hizmetler sebebiyle tebrik ve teşekkür etti. 1058 yılı başında yapılan, iki tarafın yüksek rütbeli devlet erkânının da hazır bulunduğu bu merasimde halife, Tuğrul Bey'in başına taç koydu, hil'atler giydirdi ve altın kılıç kuşattıktan sonra Tuğrul Bey'i "şark ve garb (dünya) sultanı ilân ederek, ona "Rüknü'd-din" ve "Kasîmu Emîru'l-Mü'minin" lakaplarını verdi. Tuğrul Bey de daima İslâmîyet'in ve halifenin hizmetinde olacağını söyleyerek halifenin elini öptü.¹⁹ Bu tören ile bazı siyasî ve hukukî değişimler gerçekleşti. Halife bütün siyasî yetkilerini Tuğrul Bey'e devrederek saygıdeğer bir kişi, halifelik de Selçuklu Devleti himayesinde sembolik bir kurum oldu. Abbâsî halifesine dinî otoritesi dışında bir hâkimiyet hakkı tanınmadı; din ve dünya işlerinin idaresi tamamıyla ayrıldı. Aslında bu durum Abbâsî hilâfetine uzun zamandan beri uygulanmakta idi. Zaten Şîi Büveyhîler devrinde de fiilî durum böyleydi.²⁰ Abbâsî hilâfetini ve devletini himayesine alan Tuğrul Bey, Sünnî İslâm dünyasının savunuculuğunu üstlendiği gibi İslâm dünyası liderliğini Türklere kazandırmış oldu.

Bağdat askerî vâliliğinin Selçuklulara verilmesi ile bütün yetkilerini kaybeden Besâsîrî, Mısır Fâtimî Halifesi el-Mustansır'dan sağladığı büyük maddî destek ile ayrıca, bazı yerel Arap emîrlerinin de yardımı sayesinde bir ordu kurdu. Besâsîrî'nin Selçuklulara karşı başlattığı ve üç yıl süren mücadelesini bölgenin Şîi halkı da destekledi. Musul'un önceki Emîri Kurayş da Besâsîrî'nin yanında yer aldı. İkisi birlikte Selçuklu hâkimiyetindeki Musul'u kuşattılar ve ele geçirdiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey ikinci Musul seferini yapmak zorunda kaldı. Gelişmeler üzerine Besâsîrî ve Kurayş Musul'u tahrip ederek kaçtılar. Tuğrul Bey onları takip ile Nusaybin'e vardığı zaman İbrahim Yinal'ın isyan teşebbüsünde bulunduğunu ve büyük bir ordu ile Hemedan'a çekildiğini öğrendi. Yinal'ın yerine Erdem ve

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 462-464; Râvendî, *Rahat'us-Sudûr*, I, 104; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 8; Krş. Zettersteen, a.g.m, II, 843 vd.; Merçil, a.g.m, VI, 496-499; Turan, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 164, 169, 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 465.

¹⁸ Garsunnime, "Kayıp Uyûnu't-tevârih'ten naklen Selçuklular'la ilgili Bölümler", (nşr. Ali Sevim), *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 468; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 10-12; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 165, 170; Azimî, *Tarih*, (nşr. ve trc. Ali Sevim), TTK Yay, Ankara 1988, s. 14; İbnü'l Kalânîsî, *Zeylî Tarih-i Dimaşk*, Beyrut 1908, s. 86 vd.; Krş: Turan, *a.g.e.*, s. 134; Köymen, *a.g.e.*, s. 40, 43.

¹⁹ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 311-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 181-194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 470; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 15-18; Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 135; Köymen, *a.g.e.*, s. 48-51, 75.

²⁰ Bir ara halife, cizye gelirlerine bile el koyan Büveyhîlerin kendisine tahsis ettikleri az bir gelirle geçimini sağlamak zorunda kalmıştı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 390.

Aytekin beyler görevlendirildi. Tuğrul Bey'in kardeşi Yinal'ın isyanını bastırmak için Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Besâsîrî Bağdat üzerine yürüdü. Bağdat şahnesi Aytekin'in kaçması üzerine Besâsîrî 28 Aralık 1058 tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadan beyaz Şîî bayrakları ile (Fâtîmîler adına) Bağdat'ı işgal etti, halife ve vezirini esir aldı, şehir camilerinde Şîî ezanı, Fâtîmî halifesi adına Şîî hutbesi okuttu ve kendi adına para bastırdı. Bu durum sonrası Şîîler Bağdat'ta zulüm yapmaya başlayınca halkın büyük bir çoğunluğu şehri terk edip kaçtı.²¹ Besâsîrî Bağdat'a sahip olduktan sonra Basra taraflarını da istila etti. Halife el-Kâim Biemrillah'ı da esir alarak hutbeyi Fâtîmîler adına okuttu. Ancak Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'a karşı zafer kazandığı ve Bağdat'a doğru geldiği haberi üzerine, Besâsîrî, bir yıldan beri işgal etmekte olduğu Bağdat'ı terk edip kaçtı. Tuğrul Bey ordusu ile Bağdat'a girdi ve Fırat Irmağı üzerindeki bir kalede esir tutulan Halife el-Kâim Biemrillah'ı esaretten kurtarıp makamına oturttu ve şehirde asayiş sağladı. Besâsîrî'nin yandaşları etkisiz hale getirildi. Bağdat'ta Fâtîmîler adına faaliyet gösterenler de cezalandırıldı. Çok geçmeden de Tuğrul Bey Besâsîrî üzerine yürüyerek onu, maiyeti ile birlikte yakalayıp öldürttü (18 Ocak 1060).²² Bundan sonra bölgedeki Şîî-Sünnî bütün emîrlıklar Selçuklu hâkimiyetini tanıdı. Fakat Musul'un eski emîri Kurayş, Yinal isyanı sırasında şehri yeniden ele geçince Musul'da Ukaylî²³ idaresi bir süre daha devam etti.

Tuğrul Bey, Besâsîrî istilası ve Şîî taşkınlıkları ile harap olan Bağdat'ın mahalle, çarşı, ev ve hanlarını yeniden inşa ettirterek halka dağıttı. O'nun ikameti sonrası Bağdat, bir Türk şehri niteliği kazandı. Daha sonra Tuğrul Bey, Emir Porsuk'u Bağdat şahneliğine tayin etti. Ayrıca Bağdat'ı Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyn'e 400 bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama verdi. Irak'ın diğer şehirlerine de vâliler tayin etti.²⁴ Halifeye İslâm dünyasının lideri olarak saygı gösterilmesine ve halifelik ödeneğinin (bütçesinin) arttırılmasına rağmen Büveyhîler döneminde kısıtlanmış olan siyasî yetkileri iade edilmedi.

1062 yılında Halife el-Kâim Biemrillah'ın kızıyla nikâhlanan Tuğrul Bey, 1063'de Bağdat mültezimliğini 150 bin dinar karşılığında Ebu Said el-Kâyini'ye verdi.²⁵ Tuğrul Bey'in hayatı boyunca ilgi duyduğu ve hizmet ettiği Bağdat'taki hâkimiyeti 7 yıl 11 ay 12 gündür.

Tuğrul Bey'in 03 Eylül 1063'de vefâtı sonrası halife Selçuklulara devrettiği dünyevî yetkilerini diğer bir ifade ile siyasî otoritesini yeniden elde etmek istedi. Bu maksatla bölgedeki Türk olmayan Arap siyasî teşekkülleriyle irtibat kurdu, onları Bağdat'a çağırdı. Şahne Ebu Said halifenin mahallî emîrlerle görüşmesini ve Bağdat'ta çeşitli birimlere yeni görevliler tayin etmesini tenkit etti ve Selçuklu başkentinden bir haber gelmedikçe görevinden ayrılmayacağını belirterek Bağdat'ta Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sembolü olan neveti çaldırmaya devam etti. Ancak 27 Eylül 1063 günü halifenin talimatıyla Tuğrul Bey'in adı hutbelere çıkarıldı bununla beraber yerine başka bir hükümdarın adı hutbelerde okutulmadı. Ancak halife vergi işlerine nezaret eden divandaki Türklerin yerine kendi

²¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 62-63; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.13-14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 191-197, 201-202; Garsunnime, *Uyünü't-tevârih*, s.11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 474-476, X, 11; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 14-17, 21; Râvendî, *Rahat'us-sudûr*, I, 106-108; Azimî, *Tarih*, 178; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylî Tarih-i Dumaşk*, s. 87-89; Krş: Köymen, *a.g.e.*, s. 40, 43; Turan, *a.g.e.*, s. 134.

²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 202-211; Garsunnime, *Uyünü't-tevârih*, s. 10-11; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 14-15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 23-26; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 63; Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, s. 107-108; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Türkçe trc. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2000, s. 10; Krş: Turan, *a.g.e.*, s. 139.

²³ Musul hânedânı olan Ukaylîler hakkında bilgi için bkz: K. V. Zettersteen, "Ukaylîler", İA., XIII, 18.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 27-28; Krş: Turan, *a.g.e.*, s. 139.

²⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 15; Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, I, 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 40-41; Köymen, *a.g.e.*, s. 43-44.

adamlarını görevlendirerek ve yeni atamalar yaparak Bağdat'ta Selçuklu idaresi yerine halifelik idaresini ikâme etti.²⁶

Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olan Alparslan (1063-1072) halife ile mesafeli-iyi ilişkileri devam ettirdi. İlk iş olarak Tuğrul Bey'in eşi halifenin kızı olan yengesi Seyyide hanımı ve onunla birlikte bir elçilik heyetini Bağdat'a gönderdi. Halifeden adına hutbe okutulmasını istedi. Elçilik heyeti hutbenin yeni sultan (Alparslan) adına okunması için halifeye müracaatta bulundu, halife de sultanın bu isteğini kabul edip onaylayıp uygulattı. Bağdat camilerinde 10 Nisan 1064'te Alparslan adına hutbe okundu. Daha sonra Alparslan'a hil'atler ve ahidnâme gönderen halife, dünyevî yetkilerini sultana devrettiğini belirterek ona lakap ve unvanlar verdi. Bu gelişmeler sonrası Alparslan yakın adamlarından Aytekin Süleymanî'yi Bağdat Şahneliği'ne tayin etti ve diğer başka atamalar yaptı. Böylece Bağdat ve çevresinde yeniden Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu.²⁷

Sultan Alparslan Bağdat'ta ikâmet etmedi. Hatta o, bu şehre hiç uğramadı. Çünkü meşgul olduğu fetihlerden dolayı hiç Bağdat'a gelme fırsatını bulamadı ve halife ile görüşemedi. Bununla beraber halifenin manevî şahsiyetine her zaman saygı gösterdi. Alparslan'ın Bağdat şehrinde her zaman asayişi muhafazaya memur olan idarî-askerî kumandanları vardı. Elde ettiği zaferleri her zaman halifeye fetihnâmelerle bildirerek sevincini onunla paylaştı. Onun İslâm düşmanlarına karşı kazandığı zaferler sebebiyle de Bağdat'ta her zaman kutlama törenleri ve şenlikler yapıldı.²⁸

Abbâsî Halifesi 1071 yılı sonlarında Sultan Alparslan'dan Aytekin Süleymanî'nin Bağdat şahneliğinden alınmasını istedi ve bu konuda ısrar etti. Bu durum üzerine Aytekin azledilerek aynı yılın Aralık ayında Sadüddeve Gevherayın Bağdat şahneliğine tayin edildi.²⁹

Alparslan döneminde ve ondan sonra Selçuklu tahtına geçen sultanlar, bölgede Selçuklu egemenliğini sağlamlaştırmak için şahneler vasıtasıyla Bağdat'ın kontrolü ve bu şehir vasıtasıyla da bölgenin kontrolü için gereken hassasiyeti gösterdiler. Bağdat vasıtasıyla bölgeyi kontrol altında tuttular.

Sultan Melikşah döneminde Bağdat ve çevresi ile Suriye bölgesi daha da önem kazandı. Türkiye Selçukluları da bu bölgede faaliyet göstermeye başladı. Ancak Süleymanşah'ın ölümü sonrası Melikşah 1086'da Suriye'ye geldi ve Urfa, Antakya, Halep gibi önemli şehirlere valiler tayin etti bu çerçevede, Musul bölgesini Çökermiş'e tımar olarak verdi (iktâ etti). Daha sonra Mart 1087'de Bağdat'a gelen Melikşah halifenin veziri Ebu Şuca tarafından karşılandı. Şehirde bir süre (40 gün kadar) kalan Melikşah 25 Nisan 1087'de resmi kabul töreni ile halife ile bir araya geldi. Melikşah, Halife Muktedî'nin elinden taç giyip, "şarkın ve garbın hükümdarı" olduğunu belirten iki kılıç kuşandı. Tuğrul Bey zamanında belirlenen statünün devam ettiğine dair protokol yeniden teyid edildi. Melikşah bu merasim sonunda halifeye bağlı kalacağına ve ortak düşmanlarına boyun eğdireceğine söz vermiş emaneti kendisine tevdi ettiği için de halifeye teşekkür etti. Sonraki günlerde Melikşah, veziri Nizâmülmülk ile şehirde medfun İslâm ulemâsının mezarlarını ziyaret etti. Bundan başka Melikşah'ın Bağdat'ta ikameti sırasında kızı Mehmelek Hatun'u da alâyişli bir törenle Halife Muktedî ile evlendirdi. Düğün sonrası Bağdat'ta idarî işler ve imar çalışmaları ile meşgul olan Melikşah, Fırat Nehri'nden Nəcəf'e büyük bir kanalın açılmasını plânladı ve gerekli çalışmaları başlattı. Ancak Türkistan'da cereyan eden olaylar üzerine Bağdat'ta 8 Mayıs 1087

²⁶ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, 4. Baskı, İstanbul 2001, s. 52-54.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 47-48; ; Krş: Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 54-56.

²⁸ Streck, a.g.m, s. 199.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 75; Ravendî, *Rahat'üs-Sudûr* s. 119; Krş: Streck, a.g.m, s. 199; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 57..

tarihine kadar kalabildi. Bağdat'ta bu ilk ziyaretinde yaklaşık iki ay kalan Melikşah daha sonra İsfahan'a gitti.³⁰

Hilafetle saltanatın daimi uzlaşma içinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli sayan Nizamülmülk her fırsatta halife ile sultanı birbirine yakınlaştırmaya çalıştı. Nüfuzlu bir aracı olan bu vezirin vefatından sonra bu politikanın sarsılmasından dolayı ortaya çıkan durumlar çok kötü oldu.

İki Türkistan seferinden sonra veziri Nizamülmülk ile 5 Kasım 1091 tarihinde ikinci defa Bağdat'a gelen Melikşah'ı halifenin azl edilen vezirinin yerine görevlendirilen hilafet münşisi Ebu Sad Mavsahaya ile diğer emîrler karşıladılar. Bağdat'ta bu münasebetle büyük şenlikler yapıldı. Melikşah, bu defaki gelişinde şehirde kendi adına "Sultan Camii" ve Tuğrul Bey Çarşısı yapılmasını emretti. O'nun Bağdat'ta icra ettiği imar faaliyetlerini örnek alan Nizâmülmülk, Tâcülmülk ve diğer bazı beyler Bağdat'a geldiklerinde kalmak üzere konaklar yaptırmaya başladılar.³¹

Melikşah Bağdat'ı ikinci ziyareti esnasında bir harp meclisi oluşturdu. Bu mecliste Hicaz bölgesinin Selçuklu Devleti sınırlarına katılması, Fatımîler ile siyasî ihtilaf ve rekabet konusu olan Mekke'deki hutbenin Muktedi ile Melikşah adına okunması, Medine'ye hâkimiyetin de Selçuklu Devleti ve Abbâsî hilâfeti lehine halledilmesi kararlaştırıldı. Görevlendirilen tecrübeli komutanlar bu vazifelerini başarı ile gerçekleştirdi.³² Bu gelişmeler sonrası halifelüğün Selçuklu Devletine bağımlılığı arttı.

Her ne kadar İbnü'l-Esîr³³ Sultan Melikşah'ın Bağdat'a üç defa geldiğini zikretmiş olsa da diğer kaynaklardaki kayıtlardan onun Bağdat'a sık sık gelmiş olduğu hatta bir ara Bağdat'ı taht merkezi yapmak istediği ancak bunu Nizamülmülk'ün engellediği, bununla beraber hayatının son senelerinde burasını kışlık yapmağa niyet ettiği, hem kaynaklardaki bilgilerden hem de şehirde yaptırdığı imar faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Melikşah'ın ikamet ettiği Büveyhîlerin sarayını tamir ettirmesi, büyük bir camiin temellerini attırması ve başta medreseler olmak üzere birçok sosyal hizmet müesseseleri yaptırması bu durumun açık bir göstergesidir.

Onun Bağdat'ta yaptırdığı sosyal müesseseler içinde medreselerin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Sultan Melikşah döneminde Bağdat'ta birçok medreseler açıldı. Siyasî, dinî, ilmî ve idarî ihtiyaçlar sebebiyle inşası, sayısının çoğalması ve faaliyetleri desteklenen bu medreseler içinde en meşhuru Nizâmiye medreseleri idi. Asırlarca hizmet veren, İslâm düşünce ve eğitim tarihinin en büyük inkılaplarından biri kabul edilen bu medreseler 1066 yılında Bağdat'ta Dicle kenarında kuruldu. Sayı olarak 30'dan fazla olan bu medreselerin (Bağdat Nizamiye Medreseleri'nin) her biri, dört fıkıh mezhebinden biri üzerinde ihtisaslaşmıştı.³⁴

Sultan Melikşah'ın Bağdat'ı inşâ ve imâr faaliyetleri hatta Irak bölgesinde sulama tesisleri ve kanallar açılması yolundaki girişimleri, Bağdat ve çevresini Türk-İslâm Devletinin merkezi olabilecek bir konuma getirdi. Siyasî şartlar gereği şehre sık sık gelen Selçuklu sultanlarının bu şehirde uzun müddet ikamet etmeleri, bu şehre hususi bir ilgi göstermeleri ve burada alınan siyasî kararların bölgede ve dünya tarihinde ortaya çıkarttığı sonuçlar sebebiyle Bağdat, Büyük Selçuklu Devleti'nin âdetâ ikinci başkenti haline gelmiştir denilse belki

³⁰ Bunderî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 81-82; Azimî, *Tarih*, s. 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 114, 141-142, 145; Aynî, *İkdü'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman*, Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa Kitaplığı, nr. 456, s. 274a-276a; Krş: İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul s. 94-96; Emin, *a.g.e.*, s. 77; Turan, *a.g.e.*, s. 208-210.

³¹ Aynî, *İkdü'l-Cumân*, s. 281a; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 173-174

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 175-176; Krş: İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA.*, s. 672.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 183; Krş: Streck, *a.g.m.*, s. 199-200.

³⁴ Abdülazîz ed-Dürî, *a.g.m.*, s. 431.

mübâlağa yapıldığı düşünülebilir. Ancak Bağdat'ın stratejik değeri yanında coğrafi konumu ve siyasî durumu ve halifenin bu şehirde bulunduğu göz önüne alındığında Selçuklu sultan ve vezirlerinin bu şehre verdiği önem ve Bağdat'ta yapılan icraatlar, bu fikrin kabul edilebilir olduğunu ortaya koyar.

1092 yılı kışını Bağdat'ta geçiren Melikşah ve veziri Nizamülmülk aynı yılın Nisan ayında İsfahan'a döndüler. Bir süre sonra Nizamülmülk'e mensup bazı devlet adamlarının yanlış tutum ve davranışları ve muhaliflerinin karalama kampanyalarının etkisiyle ile vezirine sinirlenen ve iktidar hırsı içindeki karısı Terken Hatun'un telkinleri ile sultan ve vezirin arası açıldı. Melikşah aradaki gerginliğe ve hoşnutsuzluğa rağmen Nizâmülmülk'ü azl etmeden önce onunla birlikte Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı. Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk çok sevdikleri ve yanlarında özel bir yeri olan Bağdat'a varmadan şehrin yakınında verilen bir mola esnasında Vezir Nizâmülmülk 14 Ekim 1092'de bir Batınî tarafından şehit edildi. Nizâmülmülk'ün ölümü Selçuklu ordusu içinde hoşnutsuzluğa neden olurken halifeyi de endişelendirdi. Çünkü o zamana kadar halife ile sultan arasındaki ihtilaflar Nizâmülmülk'ün tecrübesi ve olaylara vukufiyeti sayesinde her zaman bertaraf edilmişti. Onun öldürülmesi saltanat ile hilafet ilişkilerindeki dengeyi halifelik aleyhine bozdu. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra Melikşah'ın hilâfeti kendi torununa intikal ettirmek gayretleri arttı, halife de bu duruma muhalefet edince aralarında gerginlik oldu. Bu olay sonrası Sultan Melikşah 28 Ekim 1092 günü Bağdat'a geldi. Melikşah'ı halifenin veziri Amîdüddevle b. Cüheyr karşıladı. Melikşah Halife Muktedî'ye çok öfkelenildi ve ona Bağdat'ı terk etmesi için on gün süre verdi. Melikşah, halifeye saygı duymakla birlikte kendisini İslâm dünyasının lideri ve Bağdat'ı da âdeta ikinci merkezi olarak görmekteydi. Bu sebeple icraatlarını beğenmediği halifeye şehir terk etmesini söylemişti. Ancak Melikşah, halifeye verdiği on günlük süre dolmadan bir gün önce muhtemelen bir suikast sonucu Kasım 1092'de Bağdat'da öldü.³⁵ Melikşah'ın ölümü sonrası Büyük Selçuklu Devleti'nde taht kavgaları başladı.

Suriye Selçuklularının kurucusu olan Tacüddevle Tutuş, kardeşi Sultan Melikşah'a itaatini arz etmek ve yeniden gönlünü almak için Bağdat'a giderken onun ölüm haberini alınca Kasım 1092'de saltanatını ilân etti. İktidar mücadelesinde vezir ve kumandanların önemli bir kısmını yanına alan Tutuş, Büyük Selçuklu Sultanı sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için Halife Muktedî'ye müracaatta bulundu. Tutuş'un elçisini iyi karşılayan Bağdat Şahnesi Sadüddevle Gevherayin de ona bu hususta yardımcı olmaya çalıştı. Ancak siyasî gelişmelerin biraz daha netleşmesi için beklemeyi uygun gören halife, elçiye, Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okutabilmesi için gerekli şartların henüz gerçekleşmediğini bildirdi.³⁶

Saltanat mücadelesinde önemli bir merhale katetmiş olan Berkyaruk, 1093 yılı sonlarında Bağdat'a geldiğinde, Halife Muktedî'nin vezirleri tarafından karşılanarak başarılarından dolayı tebrik edildi. Berkyaruk halifeden Büyük Selçuklu tahtının sahibi olarak adına hutbe okunmasını ve saltanatının tasdik edilmesini istedi. Onun bu arzusu kabul edilerek 3 Şubat 1094 Cuma günü Bağdat camilerinde "Rüknü'd-din" lakabıyla Berkyaruk adına hutbe okundu.³⁷

Büyük Selçuklu Devleti sultanı olmak için mücadelesine devam eden Tutuş, birçok Selçuklu şehirlerine hâkim olduktan sonra Halife Mustazhir'e (1094-1118) haber gönderip hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Bu sırada Bağdat şahnesi olan Aytekin Cab'ın ısrarları ve bir süre sonra Berkyaruk'un Tutuş karşısında mağlup olduğunun duyulması

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 177, 181; Azimî, *Tarih*, s. 28; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 45, 49; Bundarî, s. 63; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, (trc. Hrant D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara 2000, s. 178-179; Krş: İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk", *İA.*, VII, 333; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 207-209, 223-225; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, s.

11; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001, s. 11, 30.

³⁶ Özeydın, *Berkyaruk*, s. 33.

³⁷ Azimî, *Tarih*, s. 29; Krş. Özeydın, *Berkyaruk*, s. 27.

üzerine Ekim-Kasım 1094 tarihinde hutbe Tutuş adına okundu³⁸ ise de daha sonra Şubat 1095'te Rey Savaşı'nda galip gelen Berkyaruk adına okundu.

Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişen kardeşi Muhammed Tapar, Şahne Gevherayin'i Bağdat'a göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Bu isteğe uyan Halife Mustazhir 4 Kasım 1099 tarihinde onun adına hutbe okuttu ve ona "Gıyâsü'd-dünya ve'd-din" lakabını verdi. Böylece Muhammed Tapar halife tarafından ilk defa "meşrû Büyük Selçuklu Sultanı" ilân edilmiş oldu. Ancak bu olaydan hemen sonra Bağdat'a hareket eden Sultan Berkyaruk halkın coşkun sevgi gösterileri arasında 2 Ocak 1100 günü şehre girdi. Hutbe yeniden Berkyaruk adına okundu. Daha sonra Berkyaruk, Gümüştekin Kaysari'yi Bağdat'a şahne tayin etti. O sırada Bağdat'ta bu görevi Muhammed Tapar taraftarı İlgazi b. Artuk yürütmekteydi. 1104 yılında Berkyaruk ile Tapar arasında yapılan anlaşma sonrası Bağdat Berkyaruk'un hâkimiyetinde kaldı. Bundan sonra Berkyaruk Emir Kürboğa'yı da Musul valiliğine tayin ederek³⁹ el-Cezîre'de denetimi sağladı.

Sultan Berkyaruk'un ölümü sonrası kardeşi Muhammed Tapar 10 Şubat 1105'te Bağdat'a geldi, şehrin batı tarafında konakladı ve adına hutbe okuttu. Üç gün sonra da sultanlığını ilân eden Tapar, Aksungur Porsukî'yi Bağdat Şahnesi tayin etti. Daha sonra isyankâr tutum içerisine giren Hille Emîri Seyfûddeve Sadaka'yı cezalandırdı.⁴⁰

Sultan Muhammed Tapar daha sonra hizmetinden hoşnut olmadığı ve Türkiye Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan ile işbirliği ettiğinden kuşkulandığı Musul Valisi Çökermiş'i azl ederek Musul ve Diyarbakır bölgelerini Emîr Çavlı'ya ikta etti. Bu tasarrufu kabul etmek istemeyen Çökermiş de I.Kılıç Arslan'ı şehri kendisine teslim etmek üzere davet etti. I.Kılıç Arslan bu fırsatı değerlendirmek için harekete geçti ve Mart 1107 tarihinde Musul'a girerek Sultan Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına çevirdi.⁴¹ Bu arada Halife Mustazhir de, I.Kılıç Arslan'ın hâkimiyetindeki yerlerde adının zikredilmesine karşılık Bağdat minberlerinde I.Kılıç Arslan'ın adının okunacağını bildirdi. Ancak Çavlı'nın idaresindeki Büyük Selçuklu ordusuna mağlup olan ve hayatını kaybeden I.Kılıç Arslan'ın oğlu da yakalanarak Sultan Tapar'a gönderilince, Musul'daki kısa süreli Türkiye Selçuklu hâkimiyeti sona erdi. Çavlı da kısa bir süre sonra görevinden azl edildi.

Sultan Muhammed Tapar Haçlı istilasına karşı yürütülecek mücadele esnasında el-

Cezîre'de, Selçuklu otoritesine bağlı bir düzen kurmak istiyordu. Bu maksatla henüz

üç yaşında bulunan oğlu Melik Mesud'u merkezi Musul olmak üzere el-Cezîre

melikliğine tayin etti. Onun atabegliğine atanan Emîr Mevdud ise bunun yanında

Haçlılarla mücadeleyle görevlendirildi. Mevdud 1113 tarihinde Bâtinilerce şehit

edilene kadar diğer Türk beylerinin de katkılarıyla Haçlılara karşı zaman zaman

başarılı savaşlar yaptı.

³⁸ Özeydın, *Berkyaruk*, s. 40.

³⁹ Azimî, *Tarih*, s. 32-33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 371; Krş. Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 16-17, 35-36; a.mlf., *Berkyaruk*, s. 59-60.

⁴⁰ Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, s. 226, 243, 253, 254; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 442-444; Krş. Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 41-42, 47-48, 51.

⁴¹ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I.Kılıç Arslan*, TTK Yay., Ankara 1996, s. 55.

Sultan Muhammed Tapar saltanat mücadeleleri ve isyanlar sebebiyle sık sık Bağdat'a gelmek zorunda kaldı. Daha sonraki yıllarda da saltanat işlerini buradan idare etti. Sultan Tapar'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud kısa bir süre (1118-1119) Büyük Selçuklu Sultanı oldu. Ancak tahtını amcası Sencer'e bırakmak ve onunla anlaşmak zorunda kaldı. Sultan Sencer'e tâbi olmak ve Rey şehri onda kalmak şartıyla, Irak, Azerbaycan ve imparatorluğun batı tarafları "sultan" ünvanı ile Mahmud'a bırakıldı. Böylece merkezi önce İsfahan, daha sonra Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti meydana geldi, Mahmud'da büyük Sultan Sencer'in hâkimiyeti altında ona tâbi Irak Selçuklu Sultanı oldu. Bütün Irak'ın, Sultan Mahmud'un (1119-1131) idaresine bırakılması sonrası Bağdat, Irak Selçukluları'nın hâkimiyetinde kaldı. Sultan Sencer gerek gördüğü ve ihtiyaç olduğu yada o ihtiyaç duyduğu zamanlarda "en büyük sultan" sıfatıyla, Irak Selçukluları'nın işlerine müdahale etti.⁴²

Irak Selçukluları, Sultan Sencer'in ölümünden sonra tamamen ayrı bir kader yaşadı. Büyük Selçukluların önce devamı sonra namzedi sayıldı. Ancak Anadolu'da Haçlılar'a ve Bizans'a karşı üstün zaferler kazanan Türkiye Selçukluları, Irak Selçuklularını gölgede bırakarak Büyük Selçuklular'dan boşalan "Türk Devletleri Hakanlığı" makamına daha çok lâyük olduğunu ispatladı.

Mahmud, Irak Selçuklu Devleti Sultanı olduktan sonra, babası Muhammed Tapar döneminde Bağdat Şahneliği yapan Mücahideddin Bihruz'u azl ederek yerine Aksungur Porsikî'yi tayin etti. Ancak o da bu görevde fazla tutulmadı ve yerine Emir Mengü Pars getirildi.⁴³

Mahmud'un sultan olduğu yıllarda Irak oldukça hareketli bir siyasî hayat yaşamaktaydı. Halife Müsterşid, öteden beri Selçuklular'ın halifelik üzerinde takip ettiği siyaseti engellemeye ve dünyevî hâkimiyetini yeniden ele geçirmeye çalışıyordu. Bölgedeki Arap emîrlikleri arasında da bir birlik yoktu. Mahmud'un sultan olarak Irak'a tayin edilmesi, Bağdat'ta hâkimiyet kurmak isteyen Dübeyş b. Sadaka gibi bazı beylerin de hiç hoşuna gitmemişti. Sultan Mahmud Bağdat'tan ayrılıp Hemedan'a gittiğinde Dübeyş harekete geçerek yağma yaptı. Bağdat Şahnesi Aksungur Porsikî'yi 1122'de mağlup ettikten sonra halife ile anlaştı. Büyük Selçukluların duruma müdahale etmesiyle Dübeyş'in halife üzerindeki etkisi kayboldu. Bağdat'a saldıran sonra da Melik Tuğrul'u Irak'ta sultan olmaya tahrik ve teşvik eden Dübeyş halifenin asker sevk etmesi üzerine arzusuna kavuşamadı.⁴⁴

Halife Müsterşid, Bağdat Şahnesi Aksungur Porsukî'den memnun olmadığını bildirmiş, Sultan Mahmud da halifenin isteği üzerine onun yerine Sadüddöve Barankuş ez-Zekevî'yi tayin etmişti. Fakat kısa bir süre sonra Barankuş, halifenin asker toplamasına itiraz ederek onun naibleriyle anlaşmazlığa düştü ve Bağdat'tan çıkmaya zorlandı. Bu durum karşısında Barankuş, Sultan Mahmud'un yanına gelerek halifenin Selçuklu politikasının aksine asker topladığını, savaflara bizzat katıldığını, eğer Irak'a gidip Bağdat'a girmekte acele etmezse halifenin daha da güçleneceğini ve şu anda elinde bulunan fırsatı o zaman kullanamayacağını söyledi. Gelişmeler üzerine Sultan Mahmud, bir taraftan Bağdat'a gitme hazırlığı yaparken bir taraftan da durumu Sultan Sencer'e bildirdi. Halifenin siyasî emeller peşinde koşup bir dünya devleti kurma çabasında olmasını Selçuklu siyasetine uygun bulmayan Sultan Sencer, Mahmud'a vakit kaybetmeden Bağdat'a gitmesini emretti. Sultan Mahmud, 4 Ocak 1126'da Bağdat önlerine geldi. Ancak Halife Müsterşid, Sultan Mahmud'un Bağdat'a girmesini engellemek niyetindeydi. Bu sebeple, şehri savunma tedbirleri almıştı. Sultan Mahmud halifeye anlaşma teklif etti ancak teklifi reddedildi. Bu durum sonrası

⁴² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 67-68; Krş. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1991, s. 16-18.

⁴³ Köymen, *a.g.e.*, V, 16-18.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 482; Krş. Köymen, *a.g.e.*, V, 37-39; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1990, s. 291-330.

Bağdat'ı kuşatmak zorunda kalan Selçuklu ordusu kılıç zoruyla şehre girdi. Halifeye saygılı davranan Mahmud bir süre Bağdat'da kaldıktan sonra Hemedan 'a döndü.⁴⁵

Sultan Mahmud, halifeye karşı giriştiği savaşta Basra valisi olan İmadeddin Zengî'den yardım almıştı. Mücadele esnasında askerî kâbiliyetini takdir ettiği Zengî'yi Bağdat'a şahne tayin ederek taltif etti (1126). Musul Valisi Aksungur Porsukî'nin ölümü sonrası da onu Musul valiliği ile oğulları Ferruḥşah ve Alparslan'ın atabegliğine tayin etti. Zengî'yi Musul'a vali tayin ettikten sonra Bağdat'a gelen Sultan Mahmud, Emir Bihruz'u Bağdat şahneliğine tayin etti.

Musul valileri içerisinde İmadeddin Zengî ve halefleri, Selçuklu Devleti gücünü yitirdikten sonra da, Irak ve Suriye'de Selçuklulara halef olmayı hak eden faaliyetleriyle farklı bir yere sahiptirler. Zengî⁴⁶ ve oğulları, Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, görünüşte Irak Selçuklu Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte, topraklarını Doğu Anadolu ve Suriye'ye kadar genişleterek âdetâ bağımsız bir devlete dönüştürmüş, Selçuklulardan beri bölgeye akın eden Türkmen kitlelerini iskân ve istihdâm ederek onlara daimi bir yurt sağlamışlardır.

1131 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud öldüğünde, onun iki oğlunun atabeği olan Zengî Selçuklu meliklerinin birbirleriyle ve halife ile olan mücadelelerine faal bir şekilde katıldı. Bu çerçevede Erbil'i hizmetinde bulunan Ali Küçük'e iktâ etti.

Erbil bu tarihten itibaren Ali Küçük'ün beyliğinin⁴⁷ merkezi oldu.

Sultan Mahmud'un Eylül 1131'de ölümü sonrası ortaya çıkan saltanat mücadeleleri halifenin de tahriki ile daha da arttı. Sultan Mahmud'un hem kardeşleri Mesud ve Selçukşah hem de oğlu Davud, Halife Müsterşid'e müracaat edip her biri hutbenin kendi adlarına okunmasını istediler. Bu arada Zengî de atabeği olduğu Melik Alparslan'ı sultan ilân ettirmek üzere halifeye müracaat etti ise de melikin yaşının küçüklüğü bahane edilerek isteği kabul edilmedi. Daha sonraları halife de Irak'a sultan tayin etme hakkının Büyük Sultan Sencer'e ait olduğunu bildirdi. Fakat çok geçmeden Sultan Mahmud'un yerine geçen oğlu Davud'un saltanatını tanımayan amcaları Mesud ve Selçukşah da halife ile işbirliği yaparak; Irak'ın halifenin vekiline verilmesi, Mesud'un sultan, Selçukşah'ın da onun veliahdı olması şartlarında anlaşılabilir ve Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırarak yerine Mesud'un adını koydular. Kendisine karşı takınılan bu isyankâr tavırdan rahatsız olan Sultan Sencer, bu gelişmeler karşısında sessiz kalmadı ve duruma müdahale etti. Musul Atabeği İmadeddin Zengî'yi, Musul yine uhdesinde kalmak üzere Bağdat şahneliğine tayin etti. Sultan Sencer, yeğenleri Mesud, Selçukşah ve halife ordusundan oluşan ittifak kuvvetlerinin kendisiyle savaşmak üzere Bağdat'tan yola çıktıklarını öğrendikten sonra onları karşıladı ve mağlup etti. Daha sonra da yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu sultanlığına tayin etti. Ancak Tuğrul'un sultanlığı, kardeşi Mesud ve yeğeni Davud tarafından kabul görmedi. Halifenin ikna edilmesi sonrası Bağdat'ta hutbe önce Mesud, sonra da Davud adına okundu. Irak sultanlığını ele

⁴⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 67-74; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Tarih-i Dimaşk*, s. 215-216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 25-27; Krş. Alptekin, a.g.m, s. 299.

⁴⁶ Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Musul Atabegleri veya Zengîler hanedanının kurucusu İmadeddin Zengî hakkında geniş bilgi için bkz: Coşkun Alptekin, "Zengî İmadeddin b.Aksungur", *İA*, XIII, 526-532.

⁴⁷ Erbil ve çevresinde 1144-1232 yılları arasında hüküm süren ve Begteginliler diye de adlandırılan Erbil Atabegliği ve kurucusu hakkında geniş bilgi için bkz: Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *DİA*, V, 342-344; a.mlf., "Ali Küçük", *DİA*, II, 410.

geçirme çalışmalarına devam eden Mesud, kardeşi Tuğrul ile bir kez daha savaştı ve onu mağlup etti.⁴⁸

Tuğrul'un Sultan Sencer'e sığınması sonrası rakipsiz kalan Mesud, Büyük Sultan Sencer'in iznini almadan Irak Selçuklu tahtını ele geçirdi ve 1134-1157 yılları arası 23 yıl Irak Selçuklu Sultanı oldu.

Halife Müsterşid, Sencer'in tayin ettiği Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un ölümü (Ekim 1134) üzerine başlayan taht kavgalarında faal olarak yer aldığı birisinde, Hemedan'da kendisini sultan ilân eden Mesud'a karşı giriştiği savaşta mağlup ve esir oldu. Sultan Mesud'un harb tazminatı ödemesi kaydıyla serbest bıraktığı halife, daha sonra sultanın karargâhında iken Bâtinîler tarafından öldürüldü. Müsterşid'in yerine oğlu Raşid hilâfet tahtına oturdu. Sultan Mesud ondan babasının vaad etmiş olduğu savaş tazminatını ödemesini istedi. Halife para ödemeyi reddettikten başka, Bağdat şahnesini şehirden kovarak ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebep oldu. Bundan sonra sultana karşı güç birliği oluşturarak ittifak kurmaya çalışan halife, Zengî'ye de yanındaki Melik Alparslan'ı sultan ilân etme sözü verdi. Bununla birlikte sözünü tutmayarak, Bağdat'a gelen Melik Davut adına hutbe okuttu. Mesud'a küskün olan bir çok Türk komutan da halifeye katıldılar. Bu gelişmeler üzerine Sultan Mesud 1136 yılı Haziran ayı başında Bağdat'ı muhasara etti. 51 gün devam eden bu kuşatma sırasında Melik Davut'un Bağdat'tan ayrılması halifenin ordusunun çözülmesine sebep oldu. Şehrin Sultan Mesud'un eline geçmesi artık an meselesi haline gelince, Zengî de Halife Raşid'i yanına alarak Musul'a döndü (14 Ağustos 1136). Sultan Mesud şehre girdikten sonra Halife Raşid'ten hemen Bağdat'a dönmesini istedi. Aralarındaki münâferet yüzünden sultandan korkan halife dönmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine görevlerini yerine getirmediği gerekçesi ve Sultan Sencer'in de onayı ile Raşid azl edilip Muktefi halife ilân edildi. Buna rağmen bir müddet daha Halife Raşid'e ve sultan ilân edilmiş olan Melik Davut'a tâbi olmaya devam eden Zengî, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e rağmen bu tavrını sürdürmenin mümkün olamayacağını gördü. Önceki halife ise, Sultan Mesud'un kendisini teslim almak üzere gönderdiği kuvvetler Musul'a varmadan önce, Zengî'nin tavsiyesiyle şehri terk etti. Azerbaycan'a doğru kaçarken İsfahan civarında Bâtinîler tarafından katledildi (Haziran 1138). Atabeg Zengî de bir süre sonra, Sultan Mesud ve Halife Muktefi adına hutbe okutmak suretiyle sultan ile olan anlaşmazlığına son verdi.

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un oğlu olmadığı için ölümü sonrası yeğeni Melikşah (1152-1153), sonra Melikşah'ın kardeşi Mehmed (1153-1160), sonra Tuğrul'un oğlu Arslanşah (1161-1176), ondan sonra da oğlu II.Tuğrul (1176-1194) Irak Selçuklu sultanı oldu. Ancak II.Tuğrul döneminde Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye ve Irak'a müdahalesi, Irak Selçuklu Devleti'nin bölgedeki otoritesinin zayıflamasına sebep oldu. Zaten II.Tuğrul'un fiilî hâkimiyeti yoktu. Ülke işlerini Atabeg'i Pehlivan idare etmekteydi. Pehlivan'ın ölümü sonrası II.Tuğrul fiilen de sultan olmak istedi. Ancak Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan'ın da Tuğrul'a fırsat vermeden atabeg sıfatı ile idari işleri yürütmeye başlaması, devlet işlerinde karışıklığa ve çift yönetime sebep oldu. Ordu ve yöneticiler, Tuğrul ve Kızıl Arslan taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmaya başladılar. Sultan ile atabeg arasında yapılan savaşta Kızıl Arslan hile ile Sultan II.Tuğrul'u esir alıp hapsetti. Daha sonra da kendi sultanlığını ilân etti. Çok geçmeden Kızıl Arslan'ın da öldürülmesi sonucu Irak Selçukluları ikiye bölündü. Bu sıralarda Sultan II.Tuğrul ondört ay kadar kaldığı hapis hayatından kurtulmuş ve devletinin başına geçmişti. Ancak Irak Selçukluları'nın içinde bulunduğu kötü şartlardan ve olumsuz durumdan faydalanmak isteyen Harezmsah Alâeddin Tekiş ile II.Tuğrul arasında yapılan savaşta Tekiş kazandı, II.Tuğrul öldürüldü (1194). Böylece Irak Selçuklu Devleti yıkılmış oldu.⁴⁹ Bölge Harezmsahlara geçti.

⁴⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 74-85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 5, 12, 57, 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 28, 33, 44, 51; Krş. Alptekin, a.g.m, 302-333.

⁴⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 120-136; Ravendî, *Rahat'üs-Sudûr*, II, 279-334; Krş. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 123-144.

Bağdat, 1055-1117 yılları arası Büyük Selçuklular'ın, 1117-1194 yılları arası Irak Selçukluları'nın idaresinde ancak 1144-1258 yılları arası atabegliklerin hâkimiyetinde kaldı.⁵⁰

Abbâsî Halifesi Irak Selçukluları'nın yıkılması sonrası Harezmsâhlar ile giriştiği mücadelede Türkiye Selçuklularından destek gördü. Bağdat'ta halifeye karşı ayaklanmaların bastırılması için I.Alâeddin Keykubad, beylerinden Seyfeddin Tuğrul komutasında bir orduyu Bağdat'a gönderdi.⁵¹

İran Moğolları olarak da adlandırılabilir olan İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû Irak bölgesini istilası sonrası Batınîler üzerine yürürken Abbâsî Halifesi Mutasım'dan yardım istedi. Halife yardım göndermedi. İki devlet başkanı arasındaki sert ifadeli mektuplar sonrası ilişkiler daha da gergin hale geldi. Bağdat'ı diğer devletlerden yardım almasını önleyecek şekilde kuşatan Hülâgû Bağdat'ın doğusundaki Diyali Nehri'ni de kayıkları köprü haline getirerek geçti. Halifenin son bir barış teşebbüsü de sonuçsuz kaldı. 30 Ocak 1258'de hücumu geçen Moğol ordusu 7 gün 7 gece aralıksız olarak şehre şiddetli saldırılar düzenledi. 7 Şubat'ta Moğollar Acem Burcu'na çıkmayı başardılar. Bunu diğerleri takip etti ve Bağdat Moğolların eline geçti. Hülâgû 21 Şubat günü Bağdat'tan ayrılırken halifeyi getirtti ve onu öldürttü.⁵²

Öldürülenlerin sayısı hakkında kaynaklarda 800 bin ile 2 milyon arasında değişen rakamlar zikredilmektedir. Bu sayının abartılı olduğu düşünülse dahi, bir hayli insanın öldüğü şüphe götürmez bir gerçektir. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Moğolların şehirdeki yağma ve katliamı 7 gün sürmüş, camiler ahır haline getirilmiş, kütüphaneler tahrip edilmişti. Öyle ki Dicle nehri mürekkep ile kan renginde aktı. Abbâsîler'in 17. halifesi Mutasım da ailesi (birkaç istisna dışında) ve yakınları ile birlikte öldürüldü. Bağdat ve çevresinin işgal ve istila edilmesinin tesiri büyük oldu.⁵³ Öyle ki Moğol istilası Türk İslâm medeniyetinin duraklamasına sebep oldu.⁵⁴

Abbâsî Halifeliğinin ortadan kaldırılması İslâm tarihi için olduğu kadar dünya tarihi için de çok önemli bir olaydır. Yeryüzündeki bütün Müslümanların emîri (emîru'l-mü'minîn) olarak ortaya çıkan halifelik makamı, zaman içinde siyasî gücünü önemli ölçüde kaybetmiş ve bu yetkisini toprakları içinde ortaya çıkan meliklere devretmiş olmakla beraber ruhanî manada İslâm dünyasında büyük bir nüfûza sahipti. Sultanların ve meliklerin meşruluklarını halife tasdik ederdi. Yine sultanlar ve melikler arasında bir problem çıkarsa da bazı zamanlarda halifenin hakemliğinde mesele çözüme kavuşturulurdu. Böylesine önemli bir makam ortadan kaldırılmakla İslâm dünyasına da ağır bir darbe indirilmiş oluyordu. Artık sultanların ve meliklerin meşruluklarını tasdik ettirme zorunluluğu ortadan kalkmış ve bu siyasî gelişmeler sonucu bazı sultanların ve meliklerin saltanatları da sallanmaya başlamıştı. İslâm dünyası büyük bir sarsıntı geçirirken ve büyük bir yıkım yaşarken Moğolların saltanatı daha da güçlenmişti.

1259'da İlhanlılar devrinin ilim ve devlet adamı Alâeddin Ata Melik el-Cüveynî'ye Bağdat merkez olmak üzere bütün Irak-ı Arab ve Hûzistan eyâletlerinin idaresi verildi. Bağdat şahneliği görevine bir Moğol olan Ali Bahadır atandı ise de, Cüveynî 1281 sonuna kadar başta

⁵⁰ Musul Atabeglerinden sonra Bağdat'a İlhanlılar (1258-1339), sonra Celâyirîler (1339-1410), sonra Karakoyunlular (1411-1468), sonra Akkoyunlular (1468-1508), sonra Safevîler (1508-1534) ve sonra da Osmanlılar hâkim oldu.

⁵¹ İbnü'l-Enceb es-Sai, *Câmiu'l-Muhtasar*, (nşr. M.Cevad), Bağdat 1937, IX, 148.

⁵² Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Güşâ*, (Türkçe çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1988, III, 168-174; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 570.

⁵³ Moğolları İslâm devletlerini istilaya sevk eden sebepler, Bağdat'ın muhasarası, şehirde yapılan katliâm ve yağmanın boyutları hakkında geniş bilgi için bkz: H.Ahmet Özdemir, *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (1216-1258)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

⁵⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 38-40; Krş. Abdülaziz ed-Dûrî, a.g.m, s. 431-432; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1994, s. 74-79.

Bağdat olmak üzere bütün Irak bölgesini müstakil denecek bir şekilde idare etti. Cüveynî, köylülerin, toprak sahiplerinin üzerindeki ağır vergileri kaldırdı. Su tesisatları yaptırarak sulama işlerini düzenledi. Şehirleri imar etti. İstila ve yağmadan geriye kalmış müesseseleri faaliyete geçirdi. Ayrıca ribâtlar, câmiler, hanlar, hamamlar ve medreseler yaptırdı ve bunlara vakıflar tahsis etti.⁵⁵ Cüveynî'nin 1283'de ölümü sonrası da Bağdat şehri 1339-1340 yılına kadar İlhanlılar'ın hâkimiyetinde kaldı. Bir vâli ve bir şahne ile bir askerî garnizon tarafından idare edildi.

Sonuç olarak;

Selçuklu sultanları Bağdat'a, adlarına hutbe okutularak sultanlıklarının tasdik edilmesi böylece İslâm dünyasında meşrûluk kazanmak isteğiyle yani siyasi amaçlarla gitmişlerdi. Ancak siyasî gelişmeler sultanların Bağdat'ta şahnelik oluşturmalarını gerektirdi. Büyük Selçukluların Bağdat'ta yaptıkları icraatlar İslâm dünyasının manevi gücünü, nüfûzunu ve liderliğini ellerinde tutmalarına da imkân verdi.

Büyük Selçuklu sultanlarının Sünnîliği koruma ve devam ettirme faaliyetlerinin bir gereği olarak Şîî saldırılarına karşı Bağdat'a birçok sefer düzenledi. Şîîlere ve Şîîliğe karşı mücadele eden Büyük Selçuklular, hem İslâm'ın müdafaacısı oldular, hem de çökmekte olan Abbâsî hilâfetinin ayakta kalmasını sağladılar.

Bağdat, Büyük Selçuklular tarafından şekillendirilmiş ve geliştirilmiştir. Büyük Selçuklu sultanları Bağdat'a hilâfet merkezi olması sebebiyle özel bir itina göstermiş ve şehrin imar edilerek bayındır hale getirilmesi için çalışmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey uzun süre Bağdat'ta yaşamış, Sultan Melikşah Bağdat'ı güzelliği ve iklimi sebebiyle kendisine kışlık yapmak ve bu şehirde yaşamak istemiştir. Bağdat'ı ilim, sanat ve ticaret merkezi haline getiren Büyük Selçuklu sultanları, diğer Irak şehirlerini de mimari eserlerle süslemişlerdir. İslâm kültürünün yaratıcı devri Bağdat damgasını taşır. Bu hususta en büyük pay Büyük Selçuklularındır.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayını.
- ALPTEKİN, C., "Ali Küçük", *DİA*, II, 410.
- ALPTEKİN, C., "Begteginliler", *DİA*, V, 342-344;
- ALPTEKİN, C., (1990), "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yay., s. 291-330.
- ALPTEKİN, C., "Zengî (İmadeddin b.Aksungur)", *İA*, XIII, 526-532.
- AYNÎ, *Ikdü'l-Cumân fî Tarih-i Ehli'z-Zaman*, Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa Kitaplığı, nr. 456.
- EL-AZZÂVÎ, Abbas, (1935), *Tarihu Irak*, I-II, Bağdat.
- AZİMÎ, (1988), *Tarih*, (nşr. ve Türkçe terc. Ali Sevim), Ankara: TTK Yayını.
- BAĞDÂDÎ, (1931), *Tarihu Bağdat*, Beyrut.
- BUNDARÎ, (1943), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, (Türkçe terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul.
- CÜVEYNÎ, (1988), Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihân-Gûşâ*, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), I-II,, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- DEMİRKENT, Işın, (1996), *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I.Kılıç Arslan*, Ankara: TTK Yayını.
- ED-DÜRÎ, Abdülazîz, "Bağdat", *DİA*, IV, 426-433.
- EMİN, Hüseyin, (1965), *Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat.

⁵⁵ Cüveynî, *Cihân-Gûşâ*, III, 16-28; Krş. Abbas el-Azzâvî, *Tarihu Irak*, Bağdat 1935, c.I, s. 527, 548, 613; Abdülaziz ed-Dürî, a.g.m, s. 432.

- GARSUNNİME, “Kayıp Uyûnü’t-tevârih’ten naklen Selçuklular’la ilgili Bölümler”, (nşr. ve Türkçe terc. Ali Sevim), *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*,
- HÜSEYNÎ, (1999), *Ahbaru’d-Devleti’s-Selçukiyye*, (Türkçe terc. Necati Lügal), Ankara: TTK Yayını.
- İBNÜ’L-ADÎM, (1976), *Buğyetü’t-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (nşr. ve terc. Ali Sevim), *Kamal al-Din İbn al-adim, Buğyat at-talab fi tarih Halab (Selçuklularla ilgili Haltercümeleri)*, Ankara: TTK Yayını.
- İBNÜ’L-CEVZÎ, (1357), *el-Muntazam fi Tarihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, I-IX, Haydarabad.
- İBNÜ’L-CEVZÎ, (1342), *Menâkıb-ü Bağdat*, Bağdat.
- İBNÜ’L-ENCEB es-Sai, (1937), *Câmiu’l-Muhtasar*, (nşr. M.Cevad), I-XI, Bağdat.
- İBNÜ’L-ESÎR, (1991), *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (Türkçe terc. Abdülkerim Özeydin), I-XII, İstanbul.
- İBNÜ’L-İBRÎ, (1999), *Abu’l-Farac Tarihi*, (Türkçe terc. Ö.Rıza Doğrul), I-II, Ankara: TTK Yayını.
- İBNÜ’L KALÂNİSÎ, (1908), *Zeylû Tarih-i Dimaşk*, Beyrut.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1992), *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayını.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşah”, İA.
- KÖYMEN, M. Altay, (1976), *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını.
- KÖYMEN, M. Altay, (2001), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamani*, İstanbul.
- KÖYMEN, M. Altay, (1991), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara: TTK Yayını.
- MERÇİL, Erdoğan, (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayını.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, VI, 496-499.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, (1990), *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara: TTK Yayını.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bağdat”, *DİA*, IV, 437-441.
- ÖZDEMİR, H.Ahmet, (1997), *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı (1216-1258)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- PAMUKÇU, Ekrem, (1994), *Bağdat’ta Türkler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını. RAVENDÎ, (1957), *Rahat’us-sudûr ve Âteyü’s-surûr*, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), Ankara. REŞİDÜDDİN, (1960), *Câmiu’t-Tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara: TTK Yayını.
- STRECK, M., “Bağdat”, İA, c. II, s.195-199.
- TURAN, Osman, (1980), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Dergah Yayınevi.
- MATEOS, Urfalı, (2000), *Vekâyinâme*, (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayını.
- YUVALI, Abdülkadir, (1994), *İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Ukaylîler”, İA., XIII, 18.
- ZETTERSTEEN, K.V., “Büveyhîler”, İA., II, 843.